

СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIV–XV ст.)

Османська імперія, без сумніву, належить до феноменальних явищ світової цивілізації як за масштабами своїх територіальних володінь, так і за тим інструментарієм, який був використаний її будівничими для збирання такої величезної кількості земель та управління мільйонами своїх підданих. Визначальну роль у цих процесах відігравали збройні сили імперії, які, власне, й забезпечили успішне просування османів у різних напрямках (на Балкани, в глибоку Центральну Азію, на Кавказ і Північне Причорномор'я, у північну та західну частини Африки). Величезні територіальні здобутки дозволили османським правителям з повним правом користуватися титулом “султан двох континентів, хан двох морів, слуга двох священних міст” (маються на увазі європейська та азіатська частини Османської держави, Середземне і Чорне моря, два священні для кожного мусульманина міста – Мекка і Медина). Це й обумовило стійкий інтерес дослідників до проблем організації та комплектування збройних сил Османської імперії, що, правда, в центрі їхньої уваги перебував здебільшого процес створення та комплектування яничарського корпусу, а також з'ясування його впливу на перебіг політичних процесів в Османській імперії¹.

Публікація кількох важливих у джерельному відношенні праць додатково збагатила джерельну основу для відтворення специфіки функціонування різних родів військ османської армії². Опрацювання цієї та суміжних проблем було продовжено монографією Г. Клейман³ та статтею болгарського дослідника Є. Радужева⁴. Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної за своїм обсягом узагальнюючої праці “Османська імперія. Класична доба 1300–1600”, в якій містяться деякі дані про збройні сили османів⁵. Оглядний характер мав розділ “Ottoman Military Organization Arms Industry and Technology” з англомовного (у перекладі з турецької) чотиритомника, в якому проаналізовано

специфіку виникнення та функціонування османсько-турецької цивілізації⁶. За останнє десятиліття російська історіографія цієї проблеми збагатилась цілою низкою досліджень, присвячених різним аспектам життєдіяльності османської армії, а також з'ясуванню її місця і ролі у процесі територіальної експансії Османської імперії⁷. В українській історіографії одним з перших до цієї та суміжних проблем звернувся автор цієї статті⁸, проте найбільший внесок в опрацювання зазначеної проблеми було зроблено упорядниками синтетичної праці “История Османского государства...”, цілий розділ якої присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська⁹.

* * *

На початковому етапі існування Османського бейліка (кінець XIII ст.) основу його війська становило огузьке плем'я *кайс*, якому вдалось міцно опанувати місцевість Сьогут на південному заході Малої Азії. У цей час у міжплеменних зіткненнях та війнах з Візантійською імперією брали участь не лише чоловіки, а й жінки і діти. Специфіка кочового способу життя змушувала останніх вже змалку набувати навичок їзди верхи та вправлятися зі зброєю (насамперед – з луком і стрілами). Постійна воєнна небезпека, повсякчасна готовність вирушити в експедицію проти сусідів або, навпаки, дати їм відсіч гартували членів племені та виховувала їх сміливими й досвідченими воїнами¹⁰.

Збільшення території Османського бейліка на початку XIV ст. дозволило Осману залучати до лав свого війська загоны й інших ватажків споріднених огузьких племен, які отримували за це землі, відвойовані у Візантії¹¹. Практично вся маса війська Османа була іррегулярною та складалась винятково з кіннотників (*акінджиси*), точну кількість яких неможливо встановити через брак джерел. Відомо лише, що, коли після смерті Османа (1324 р.) правителем бейліка став Орхан-бей, його військо скла-

далося з трьох окремих підрозділів кінноти, озброєних здебільшого луками зі стрілами, кинджалами та шаблями. Візантійські хроністи відзначали, що військо Орхана було маневреним, вирізнялося своєю дисциплінованістю та високою бойовою вартістю.

Але переважну більшість війська Орхана, безумовно, становили загони його васалів, до яких могли зголоситися всі, хто був здатен носити зброю та виявляв бажання брати участь у походах. Военні здобутки османів та розширення меж бейліка сприяли напливу добровольців до лав війська, до того ж із 300 тис. чол., які проживали у межах новоствореної держави, переважну більшість становили тюркські племена, в середовищі яких завжди було достатньо бажаючих вирушити у похід. За кілька днів до його початку Орхан розслав усюди своїх гінців, які й оголошували про чергову воєнну експедицію. Тоді ж у стан готовності до воєнних дій переводились *мухафізи* (залози фортець) і *хасса хізметкяр* (особисті слуги бей). Практично майже всю масу османського війська тоді становила кіннота – *сюварі* (кавалеристи) й *акінджи* (учасники набігів). Основним недоліком цього війська було те, що воно збиралось лише на час воєнних дій, а після їхнього закінчення поверталось до своїх домівок. До того ж добровольці не були готові тривалий час облягати міста і фортеці, а це заважало успішним діям всієї османської армії¹².

Особливо яскраво це виявилось вже під час наскоків османської кінноти на візантійське місто Бурсу, захисники якого впродовж десяти років успішно протистояли цим навалам, завдаючи туркам відчутних втрат. Це наштовхнуло Орхана на думку про доцільність створення регулярного піхотного війська, яку підтримав великий візир Алаеддін-бей. У найближчому оточенні османського правителя почали розроблятися плани його формування. Кадій Бурси Чандарли Кара Халіл¹³ запропонував утворити нове військо *яя ве муселлем* з числа тюркського населення Османського бейліка. За даними пізнішого османського хроніста, Ашихпашазаде, молоді тюрки почали охоче записуватись до його лав, бо під час воєнних походів вони отримували від держави фіксовану винагороду (1–2 акче¹⁴ денно), харчі та зброю, а у мирний час вони продовжували оброб-

ляти надані їм земельні наділи, будучи звільненими від сплати податків¹⁵.

З числа цих вояків у 1329 р. було сформовано новий піхотний корпус *яя* (або *пйяде*), в якому первісно нараховувалась одна тисяча вояків¹⁶. В організаційному відношенні він поділявся за десятковим принципом (десятка на чолі з *онбаши*, сотня – *юзбаши*, тисяча – *бінбаши*); така схема була запозичена турками-османами у монголів. Того ж року *яя* взяли участь у битві з візантійськими військами при Малтепе, виявивши доволі добру свою організованість та дисципліну. У бій вояки цього корпусу йшли, вдягнувши на голову високі білі *бьорки*, що вирізняло їх з-поміж воїнів піхотних підрозділів інших бейів. Кількість вояків *яя* швидко збільшувалась¹⁷, вони брали участь у походах по черзі, причому “резервісти” збирали для майбутніх учасників воєнних дій певну суму коштів для їхнього утримання¹⁸. Одночасно було розпочато й формування кінного корпусу *мюсселлем*, склад якого спочатку також становив одну тисячу вояків із числа тюркського населення бейліка. Як і *яя*, вояки мюсселем отримували платню під час воєнних дій, решту часу вони займалися своїм господарством.

На процес творення нових військових підрозділів значний вплив справляли релігійні братства і цехи Анатолії, членами яких були як прості ремісники та селяни, так і чільні представники османської адміністрації та близькі родичі султанів. Найвпливовішими серед них були військово-релігійні товариства “Газіян-і Рум”, “Абдалан-і Рум”, “Баджиян-і Рум” і “Ахіяян-і Рум”. До складу першого входили *газі*, або *алти* (борці за віру), – у переважній більшості збіднілі селяни та ремісники Анатолії, фанатично перейняті ідеєю поширення ісламу. Алпи творили привілейовану групу в складі османського війська, бо були готові кожної миті вирушити на війну з “невірними”. Дотримання кількох умов (“*хоробре серце, сильні руки, добрий кінь, особливий одяг, лук і стріли, перевірена шабля і спис та досвідчений зброносець*”) дозволяло всім бажаючим долучитись до цієї категорії та розраховувати у майбутньому на прихильність османів.

До братства “Абдалан-і Рум” належали дєрвіші з різних мусульманських країн, значна частина яких активно підтримувала

державотворчі зусилля Османа й Орхана. Вони були войовничими пропагандистами ісламу і так само ревно обстоювали ідею священної війни. Згадувані дервіші користувались покровительством у засновників Османської держави й також входили до орденів *мевлеві*, *ахмеді*, *ісхакі* та ін. До братства “Баджиян-і Рум” входили озброєні жінки, які разом зі своїми племенами вели кочовий спосіб життя та перебували під впливом ордену Хаджи Бекташа¹⁹. “Ахіяні Рум” являла собою братство ремісників, об’єднаних спільними релігійно-містичними ідеалами. До його складу в різний час входили Чандарлі Кара Халіл, Аллаеддін-бей (брат Орхана) та інші представники османського істеблішменту²⁰.

Після приходу до влади наступного правителя Османської держави – Мурада I (1362–1389) – реорганізація турецького війська була продовжена, бо він упродовж усього часу свого правління докладав максимальних зусиль для збільшення територіальних розмірів власної держави. Одним з перших кроків нового султана стала чергова, можливо найважливіша, реформа збройних сил, яка великою мірою уможливила успішне продовження зовнішньої експансії османів на Балканах, у Центральній Азії та Північній Африці. Біля витоків творення “нового війська” стояв Кара Рустем, який походив з бейліка Караман. Він перейшов на службу до Мурада та запропонував кадїаскеру Чандарлі Кара Халілу встановити юридичну норму, яка зобов’язувала передавати султану одну п’яту частину захопленої його армією воєнної здобичі, у т.ч. й полонених (система *пенчик кануну*). Після цього Мурад доручив Евреноз-бею здійснити набір на землі “гяурів” та захопити полонених, яких на цей раз виявилось дуже багато. За пропозицією Чандарлі султанські полонені передавались анатолійським тюркам, де вони працювали та навчались турецької мови, приймали іслам, і лише після цього їх повертали султану та включали до складу “нового війська”²¹.

Творення перших підрозділів “нового війська” *йені чері* (яничарів) було розпочато у 1362 р., пізніше вони утворили найчисленніший корпус у складі палацової султанської гвардії *капїкулу*²² (буквально – “раби монаршого порога”), яка вже існувала на регулярній основі та ком-

плектувалася спочатку з числа полонених вояків (здебільшого слов’ян за походженням). У зв’язку зі створенням яничарського корпусу набір до яя був припинений, а сам піхотний корпус – реорганізований. Фактично військо яя за своїм статусом було зрівняно з тімаріотським (феодалним ополченням), бо кожен воїн отримав в умовне володіння земельний *чіфтлік*²³. Але згодом корпус (у кількості 7 тис. чол.) знову був організований як регулярна частина, яка комплектувалась на старих засадах (з числа лише турків, що походили з 13 санджаків Анатолії²⁴). Корпуси яя і мюсселем були першими військовими формуваннями у складі османської армії, що суттєво відрізнялись від загонів інших тюркських беїв, які ще зберігали свою стару родоплеменну організацію; щоправда, їх не можна ще класифікувати як регулярні війська, бо у мирний час вояки цих корпусів перебували у своїх господарствах²⁵.

Мурад повсякчасно переймався проблемами комплектування та вишколу регулярних частин османської армії, а також дбав про розбудову військово-морських сил імперії. Вдосконалювалась і стратегія ведення бойових дій, урізноманітнювався арсенал тактичних прийомів османського війська. Наслідком зростання бойової вартості турецької армії стало встановлення у 1363 р. контролю османів над частиною болгарських земель з містом Філіпополем (Пловдив). Посилення європейського вектора в зовнішній політиці османів засвідчило перенесення Мурадом I до Едірне столиці держави (1365 р.)²⁶. У 1371 р. у битві на р. Марїца турки розгромили об’єднане військо двох македонських династій – короля Вукашина і деспота Углеши, що поклато початок “*timor Turcorum*” (“турецькому страхові”), який опанував значною частиною населення Балкан та об’єктивно полегшував османам територіальні загарбання у цьому регіоні.

Основу пішого османського війська спочатку становив корпус *азанів*²⁷, формування якого розпочалося за часів правління Мурада I як селянського військового ополчення на час проведення османами воєнних кампаній²⁸. Азапи охоче використовувались під час битв, так, зокрема, за повідомленням османського середньовічного хроніста Решті, вони бра-

ли діяльну участь у битві на Косовому полі. Підрозділи азапів майже завжди використовувались для облоги та здобуття фортець (за деякими свідченнями, 20 тис. азапів штурмувало Константинополь), їм доручалось і проведення підкопів під фортечні мури та охорона мостів, нарешті, з них могла бути сформована фортечна залога²⁹.

Рекрутація азапів відбувалась після оголошення відповідного фірману султана, в якому була регламентована кількість набору азапів у кожній місцевості³⁰. Це дозволяло забезпечити їхнє численне представництво в армії – у другій половині XV ст. під час воєнних кампаній османських султанів румелійський та анатолійський бейлербеї мали під своєю командою до 20 тис. азапів кожен, які під час битв займали правий і лівий фланги від центру, де традиційно перебувала гвардія султана. Вже лише тільки ці цифри дозволяють зробити припущення, що саме підрозділи азапів являли собою основу піхотного війська турків на початках османської територіальної експансії³¹.

Але, на відміну від яничарів, азапи не були професійним піхотним військом, у своїй масі вони набиралися з числа сільського населення Румелії та Анатолії лише на час воєнних дій. По суті, азапи являли собою військоове ополчення, а їхня участь у походах оплачувалась державою. Усвідомлюючи високу бойову вартість азапів, султани намагалися законодавчо регламентувати порядок їхньої рекрутації до лав війська. Згідно з кодексом, введеним у дію за часів правління Басида II (1481–1512), від кожних 20 селянських родин до османської армії призову підлягав один азап, для якого його земляки мали зібрати 300 акче. Ця сума витрачалась на озброєння та утримання новобранця, надалі громада відповідала за його поведінку на полі бою³². З плином часу їхнє військоове значення поступово зменшувалось, азапи почали виконувати допоміжні функції (зокрема, дбали про провіант для війська, встановлювали намети для ночівлі, охороняли полонених). Часто з числа азапів формували спеціалізовані загони – будівельні (для проведення фортифікаційних робіт та спорудження мостів і фортець), зброярські (для виготовлення та ремонту зброї), ливарницькі (для відливки гармат) та ін.

Потужна територіальна експансія турків створювала сприятливі передумови для збільшення кількості османського військового стану (аскері), які отримували в умовне володіння – на час виконання служби – ділянки землі (тімари) різної площі та прибутковості з правом збирання податку з місцевого населення в натуральній формі³³. Залежно від прибутковості отриманої ділянки землі кожний з тимаріотів мав у разі оголошення султаном воєнних дій привести з собою визначену кількість вояків. Утримувачі тимара з прибутком у 1 тис. акче вважались “повноцінними” кіннотниками (*джебелі*) та повинні були мати стандартне озброєння турецького вершника в латах. Володіння вдвічі більшим тимаром означало для його утримувача мати право власного зброєносця, а при 3–4 тис. – користувався правом носити чалму (*бурюме*) та був зобов’язаний з’явитись на збір разом зі ще одним воїном-кіннотником. Нарешті, прибуток у 6 тис. акче передбачав участь у поході ще двох джебелі, які везли з собою невеликий намет. Відтак збільшення цінності тимара напряму впливало на кількість вояків, які вирушали на війну разом з тимаріотом³⁴.

Утримувачі тимарів (*синазі*) становили найчисленнішу складову османського війська, зокрема у 1475 р. їхня кількість становила 39 тис. (22 тис. – з Румелії, 17 тис. – з Анатолії). Кожен заможний турецький кіннотник мав лук з великим запасом стріл, шаблю, булаву з короткою рукояткою, а також маленький дерев’яний щит. З плином часу (в останній чверті XVI ст.) озброєння кіннотника урізноманітнюється – додаються сокира, ще одна (додаткова) шабля та спис. Ще за півстоліття турецькі вершники починають використовувати кольчугу і шолом з дамаської сталі. Вогнепальна зброя кінними підрозділами османської армії практично не застосовувалася через незручність її використання у кінному ладу.

Як авангард в османському війську на балканському театрі воєнних дій використовувалась легка іррегулярна кіннота – *акінджі*. Вони мешкали у безпосередній близькості до кордонів Османської імперії та здійснювали (здебільшого влітку) постійні набіги на порубіжні землі, не маючи при цьому жодної допомоги з боку держави

(щоправда, вони були звільнені від сплати податків, а пізніше дехто з акинджи почав отримувати за успішну службу *дірліки*³⁵). Щоб потрапити до реєстру акинджи, кандидат мав виявити свою хоробрість та вправність, а також мати поручительство від імама, кадія, сільського старости або іншої особи, що заслуговувала на довіру місцевої османської адміністрації. Отримавши таку рекомендацію, новачок (*тойджа*, або *тавіче*) потрапляв до одного з підрозділів і надалі мав покладатись тільки на себе. Загони акинджи творилися за десятковим принципом на чолі з командирами відповідних рангів (див. організаційну структуру корпусу я). Загальний провід акинджи здійснювали їхні беї, які признавались урядом³⁶.

У мирний час акинджи займалися власними справами, приділяючи при цьому велику увагу верховій їзді, плаванню, вправам з різними видами зброї. Але досить часто акинджи вдавались до експедицій на власний страх і ризик, у кожній з яких брала участь визначена кількість вояків (до 100 чол. могли здійснити вилазку, понад 100 – напад, якщо ж участь у цьому брав бей акинджи – це вже класифікувалось як вторгнення). Під час цих акцій, що проводились акинджи, невеликі поселення на чужих землях могли бути тотально знищені, їхні мешканці – забрані у полон, а їхній крам – привласнений акинджи як військовий трофей. За згадками очевидців, акинджи навіть за дуже короткий час свого перебування поза межами імперії “*все захоплюють, все... знищують так, що багато років після цього там не кричатиме півень*”³⁷.

Під час оголошених султаном походів акинджи просувались попереду основного війська, провадили розвідку, здійснювали охорону доріг, мостів та перевалів, якими мала рухатись османська армія. Також перед ними стояло завдання порушувати комунікації противника та оточувати фортеці до підходу основних сил. Акинджи могли завдати поразки ворогу на відкритій для стрімких маневрів місцевості, проте були безсилі перед фортифікаційним укріпленням міст³⁸. Але й у цьому разі акинджи намагались діяти, відправляючи добровольців (*сенденгенчи* – шибайголова) для проникнення до фортеці вночі. З огляду на те що в середовищі акинджи було багато фанатично налаштованих людей,

перейнятих ідеєю боротьби з “невірними”, бажаючих відзначитись у такий спосіб ніколи не бракувало.

У кінці XVI ст. нараховувалося близько 40 тис. акинджи, але із завершенням періоду завоювань сфера використання вояків цього корпусу значно звузилась. У 1595 р., після однієї з чергових поразок османської армії, у Валахії була знищена велика кількість акинджи (разом з їхніми кінями), що стало початком занепаду цього війська. У наступному столітті решта акинджи використовувались на тилових роботах і фактично вже не являли з себе жодної бойової вартості³⁹.

Як авангардні частини в османській армії використовувались підрозділи розвідників (*делі*)⁴⁰, які спочатку оперували на європейських кордонах імперії. В організаційному відношенні делі поділялись на окремі загони (близько 60 чол. кожен) на чолі з делібаші. Делі були озброєні шаблею, щитом, списом, булавою і сокирою; як одяг вони використовували фрагменти шкур диких тварин (лиса, гієни, тигра). Завдяки своїм швидким і витривалим коням делі могли долати великі відстані та несподівано з'являлись там, де їх ніхто не очікував. Вправність делі високо цінувалась османськими можновладцями – загони розвідників почали використовувати як власну охорону урядовці різних рангів, у т.ч. й великі візири, а з кінця XVI ст. делі перейшли у підпорядкування бейлербеїв Анатолії (зі збереженням своїх старих функцій). У мирний час потреби у розвідниках не існувало, а держава не мала достатньо коштів для утримання загонів делі (можливості для їхнього залучення до виконання охоронної служби були дуже обмежені)⁴¹.

У складі османської армії перебували й воїни-християни (*войнуки*), загони яких поділялись на “списи” – один вояк і два його помічники (*ямаки*), які змінювались кожного року. За службу вони отримували право вільного успадкування майна та звільнялись від сплати усіх податків. Завойоване село могло виставити різну кількість “списів”, у цьому разі фактично йдеться про колективну систему ополчення підвладного османам місцевого населення. Войнуки творили авангард османського війська та були фактично частиною сіпагійського війська у полі джебелі, у мир-

ний час їх використовували для охорони фортець і кордонів⁴². У XV–XVI ст. османи регулярно використовували войнуків у всіх важливих битвах, але вже в наступному столітті вони втрачають свій бойовий потенціал та починають використовуватись для допоміжних робіт у палаці (випас та догляд султанських коней тощо).

Майже аналогічний статус мали допоміжні загони валаських (влоських) селян-скотарів, які виставлялися тими селами, що зберегли своє самоуправління. У мирний час кожне село виставляло певну кількість вояків до османського війська (від п'яти дворів один воїн). З появою ворогів всі валахи чоловічої статі мали прибути на своїх конях та зі зброєю для участі у воєнних діях. У цьому разі є всі підстави стверджувати, що османи врахували общинну організацію деяких балканських народів з метою включення туземного населення до турецької військової системи.

Охоче використовувались османами й піші ударні частини *мартолосоів* (від грец. *арматоли*), які, власне, являли собою залишок старої доосманської військової організації на Балканах та комплектувалися з селян-християн. Загони мартолосоів дислокувались на європейських кордонах Османської імперії і в мирний час виконували охоронно-поліцейські (захист доріг, перевалів та копалень, залогова служба, боротьба з гайдуками) та розвідувальні функції. У воєнний час вони були особливо ефективні під час облог та штурмів фортець – там, де з'являлись мартолосої у своїх традиційних червоних ковпаках, слід було очікувати рішучих дій османської армії⁴³.

Османи вжили енергійних заходів для творення територіального війська для охорони доріг, поклавши ці обов'язки на населення придорожніх селищ. Відтак кожне село мало виставити загін *дербенджи* (від перс. “*дербанд*” – тісна, гірське урвище). Ці загони цілодобово патрулювали дороги, позначаючи свою присутність ударами в маленький барабан (вночі). Вони були озброєні легкими списами, палицями, луками, шаблями, а інколи й рушницями. Дербенджи вважались напіввійськовою верствою, але не брали безпосередньої участі у боях, виконуючи допоміжні функції під час просування основних сил (зокрема, ремонту чи прокладання доріг). У мирний час вони ремонтували мости і

колодязі, супроводжували каравани, заслуживши собі цим добру славу у тогочасних мандрівників та купців.

Під час воєнних дій османи використовували й кочовиків-туркменів (*юруків*), які також напливали з Анатолії до Фракії з метою її колонізації. З їхнього числа тут творилися спеціальні воєнізовані територіальні корпуси – оджаки, до кожного з яких входило 25–30 боєздатних юруків. У мирний час вони виконували різні доручення місцевої османської влади, а з початком воєнних дій кожний оджак виділяв п'ятьох воїнів *ешкінджи*, які включались до лав діючої армії. Решта юруків мали утримувати сім'ї тих, хто брав участь у боях. Османи прагнули впровадити в середовищі юруків дисципліну, застосовуючи жорсткі покарання для тих вояків, які намагались ухилитись від участі в походах (при повторенні таких спроб юруки могли бути покарані смертю). Інші дисциплінарні проступки юруків (запізнення на збір або невиконання розпоряджень командира) карались відрізанням бороди⁴⁴. Османи називали юруків *еджнебі* (“чужі”) і не переймалися їхніми втратами на полі бою. Внаслідок цього військова організація юруків стрімко занепадає, що спричиняє міграцію їхніх решток до Анатолії⁴⁵.

Активна територіальна експансія перших османських правителів на Балканах та в межах Малої Азії передбачала масштабні передислокації військ із континенту на континент через Дарданелли, що набули для завойовників стратегічного значення. З метою належного забезпечення переправлення османських військ через протоки в Геліболу⁴⁶ (Галліполі) – місті на європейському березі Дарданелл (Чанаккале) – було сформовано перший підрозділ (оджак) аджемі огланів, які використовувались у ролі веслярів на галерах, що курсували через протоку в обох напрямках між Ляпсеці, Чардаком⁴⁷ і Галліполі⁴⁸. Пізніше для служби на флоті почали рекрутувати молодих неодружених мусульман (*азанов*, або *азебів*), які використовувались на кораблях як матроси та веслярі.

Проте всі зусилля османів перетворити свою державу на морську залишались недостатніми, у цей час імперія ще не була здатна на рівних конкурувати з венеціанською і генуезькою флотиліями. Але османські султани не боялись випробувати

сили свого флоту в морських битвах: вже за часів правління Баєзида відбулось перше збройне зіткнення на морі з генуезцями, за часів Мехмеда Челебі – з венеціанцями. Морські бої у цей час закінчувалися здебільшого не на користь імперії, але, попри втрати кораблів та загибель їхніх екіпажів, османський уряд, усвідомлюючи важливість забезпечення напування на морі, продовжував будівництво флоту. Потреба у сильному флоті стала особливо відчутною за часів правління Мурада II, відтак кількість військових кораблів значно збільшилась.

Після здобуття османами Константинополя необхідність опанування протоками стала для османів нагальною і невідкладною справою. З метою забезпечення домінування османського флоту в Егейському морі була захоплена значна кількість островів у його басейні, а решта перетворені на податні території. Починаючи з XVI ст., Венеція вже не могла диктувати Порті свої умови на морських просторах у цьому регіоні. Особливо значного прогресу в розбудові флоту було досягнуто османами за часів правління Баєзида II, який не шкодував коштів для будівництва великих кораблів. Разом з тим на службу до османів у цей час були залучені такі видатні мореплавці, як Кемаль-реїс та Буак-реїс, які очолили османські флотилії та автономно діяли у різних районах Середземного моря. Султан Селім Явуз модернізував судноверф у бухті Золотий Ріг, яка була побудована ще за часів Мехмеда Фатіха, та розпочав там будівництво нових кораблів. Завдяки цьому його син Сулейман Кануні зумів відібрати у лицарів-іонітів о. Родос, а коли на службу до цього султана перейшов Хайраддін Барбарос, могутність османського флоту сягнула апогею⁴⁹.

У цей час османи на рівних конкурували з усіма провідними європейськими державами у басейні Середземномор'я, більшість із яких були змушені змиритися з домінуючим становищем Османської імперії на морі. Наступники Барбароса на посаді головнокомандувача флоту (Тургут-реїс, Піяле-паша, Килич Алі-паша) продовжили активну морську політику османів та доклали всіх зусиль для збільшення кількості військових кораблів, будуючи нові верфі у портових містах Чорного, Мармурового й Егейського морів. Після заво-

ювання Єгипту османи почали використовувати й верфі мамлюків у Суеці, де було створено окрему флотилію для боротьби з іспанськими та португальськими кораблями в Аравійському морі та північних водах Індійського океану. Разом з тим зберігали своє значення найбільші османські верфі в Галліполі та бухті Золотий Ріг.

Життєдіяльність персоналу османських верфей будувалась на військових засадах – вся повнота влади належала управителю верфі (*каптан*), азапи підпорядковувались своєму аге та іншим офіцерам – *реїсам* (капітанам кораблів), одабаши й ашчибаши; до унтер-офіцерського складу належали керманічі (рульові) кораблів, боцмани, каноніри, а також будівельники (теслі, вітрильних справ майстри та ін.). Конопатники та хумбараджи відряджались для проходження служби на кораблях з корпусу аджемі огланів та підлягали своїм офіцерам. Загальна кількість персоналу великої верфі становила близько 1800 чол., але вже за століття зменшилась у п'ять разів. На верфі перебували й *мютеферріка реїслери* (капітани запасу), яких призначали на офіцерські посади у разі загибелі членів основного екіпажу корабля на морі.

Загальне командування всім османським флотом здійснював *каптан-і дер'я* (капудан-паша) – головнокомандувач флотом. До середини XVI ст. місцем перебування капудан-паші, що мав ранг санджакбея, був Галліполі. Починаючи з Барбароси, їхній статус підвищився до рангу бейлербея еялету островів архіпелагу в басейні Егейського моря, а деякі з них ставали візирами і входили до складу Диван-і Хамаюн. За своїм статусом капудан-паша йшов наступним за шістьма міністрами (візирами), йому також підлягали всі верфі імперії⁵⁰. Посада капудан-паші приносила її власнику значні прибутки, але сама служба вимагала значних видатків (спорядження у разі потреби кораблів для візирів, утримання численного почту та ін.). Крім того, під час воєнних дій капудан-паша мав для участі в них виставити 4,4 тис. вояків, близько 2 тис. морських азапів, а також подбати про доставку 3–5 тис. моряків з Алжиру, Тунісу і Лівії. Капудан-паша мав право пожалування тімарів і зеаметів у межах свого еялету, що давало йому додаткові важелі впливу на своїх підлеглих.

Спочатку старшим в ієрархії військово-морського відомства османів вважався (після капудан-паші) *терсане еміні* (керуючий адміралтейською верф'ю), який відповідав за будівництво кораблів та їхнє спорядження. Йому підпорядковувался цілий штат військових урядовців та офіцерів, а також спеціалістів, які були задіяні на будівництві кораблів. Наприкінці XVII ст., коли витворилася досить струнка ієрархія вищих морських офіцерів, першим заступником капудан-паші став капудане (адмірал флоту), наступним за старшинством йшов патрона (віце-адмірал), далі – ріяле (контрадмірал). Їм підпорядковувалися сюварі каптанлері (реіси) – капітани кораблів, кожен з яких (так само, як і адмірали) мав спеціальні вимпели та різнокольорові сигнальні прапори⁵¹.

Основу османського флоту в XVI ст. становили веслові кораблі різних типів, які, як правило, були обладнані однією чи двома (трьома) щоглами для встановлення вітрил. Найменші (*коліти*), з 20–24 веслярами (на кожне весло по 4–5 веслярів), мали високі борти та могли приймати до 200 вояків. Кораблі “середнього” класу (*мауни*) мали дещо більшу кількість веслярів та кілька гармат. На низькобортних *кадиргах* перебувало 50 веслярів, вони могли приймати ще 300 вояків. Найбільшими були 12–15 гарматні турецькі *бастарди*, на яких число веслярів сягало 500 чол. Саме на одному з таких кораблів піднімався штандарт султана, його борти і вітрила фарбувались у зелений колір, а на грот-щоглі встановлювалася золота сфера⁵². На кораблях проходили службу азепи, левенди (стрільці) і кюреччи (веслярі), а також деякі інші категорії корабельних спеціалістів (судагабо – гармаші та габ'яр – обслуговували вітрила на щоглах) та ін. У ролі веслярів використовувались різні категорії осіб – це могли бути й турки за походженням, полонені, яких змушували працювати на кораблях,

засуджені, нарешті – аджемі оглани.

На зламі XV–XVI ст. турецька армія вийшла на рівень найкращих армій світу. Імперія диспонувала сильним флотом, артилерією, піхотою, мала досконало організовані тилові служби і розвідку. Проте і в цей час османська армія далеко не в усьому перевищувала армії інших держав. Якщо ще у XVI ст. яничари були на рівних з португальською та іспанською піхотою (останні у цей час не мали собі рівних у Європі), то кінні підрозділи сіпагі залишали бажати кращого і були ефективними у разі використання великими масами. Ані Селім I, ані Сулейман I не змогли підняти їх до рівня мамлюцької кінноти, не кажучи вже про кращі європейські зразки. Незаперечну перевагу турки мали в артилерії, що пояснювалось використанням ними технічно найдосконаліших у світі гармат різного калібру та призначення – від важких фортечних до фальконетів та легких транспортбельних гармат, які встановлювались на кораблях та кінних возах.

Сучасна військова техніка у поєднанні із залізною дисципліною та ефективною організацією військ принесла туркам багато перемог, що сприяло формуванню як на Заході, так і на Сході міфу про їхню непереможність. Це, у свою чергу, пригнічувало бойовий дух багатьох вояків армій різних держав, які опирались османській експансії. Інколи той жах, який наводили турки на противника, дозволяв їм перемагати ще до того, як починались воєнні дії. Але вже та обставина, що гучні перемоги османської армії у XVI ст. змінювались тяжкими поразками, дозволяло стверджувати, що у цей час османське військо не мало незаперечної військової переваги. Одним із пояснень домінування турків у військовому відношенні є уміле використання ними внутрішніх суперечностей між елітами тих країн, які в різний час ставали об'єктами їхньої експансії.

⁵¹ Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978. – М., 1984; Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV–XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф. Орешкова (отв. ред.). – М., 1986 та ін.

⁵² Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1971; Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И. Рогова. – М., 1978; Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е. Петросян. – М., 1987.

- ³ Клейнман Г.О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – 158 с.
- ⁴ Радушев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф. Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С. 107–112.
- ⁵ Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / О. Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – 286 с.
- ⁶ The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III. – P. 719–760.
- ⁷ Див., зокрема: Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6 та ін.
- ⁸ Див.: Срібняк І.В. Збройні сили Османської імперії XV–XIX ст.: організаційна структура, вишкіл, специфіка стратегії і тактики. Доповідь на 5-й міжнародній конференції “Od armii komputerowej do narodowej. Dzieje militarne Polski i jej sąsiadów od XVI do XX wieku” (Торунь, Польща), 10–11 грудня 2009 р. (у друці); *він же*. Військова організація турків-османів (XIV–XVI ст.). – К., 2010. – 15 с.
- ⁹ История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – С. 263–384.
- ¹⁰ Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV–XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф. Орешкова (отв. ред.). – М., 1986. – С. 32.
- ¹¹ Про це див. докладніше: Срібняк І.В. Османська держава: виникнення та військово-територіальна експансія (кінець XIII – XV ст.). – К., 2009. – С. 3–4.
- ¹² История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – С. 263.
- ¹³ Діяльність Чандарли Кара Халіла являє собою характерне явище в історії ранньої Османської держави. Справа в тім, що разом із загонами тюркської кінноти рухалися й мусульманські проповідники, які благословляли вояцтво на війну з “невірними”. Вони ж відігравали важливу роль і у процесі творення перших інститутів Османської держави, виступаючи радниками султанів у вирішенні різних питань з організації управління завойованими землями. До числа таких радників Орхана, власне, і належав Чандарли. – *Авт.*
- ¹⁴ Акче (тур.) – срібна монета розміром 12–14 мм, що була в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грама). – *Авт.*
- ¹⁵ Петросян І.Е. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978. – М., 1984. – С. 192; див. також: Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммен. А.И. Рогова. – М., 1978. – С. 46; Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С. 33.
- ¹⁶ Радушев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф. Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С. 108.
- ¹⁷ За часів правління Мехмеда II корпус являв нараховував 20 тис. чол. (див.: Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С. 33).
- ¹⁸ История Османского государства, общества и цивилизации... – С. 264.
- ¹⁹ Бекташи – мусульманський релігійний орден, засновником якого був, ймовірно, Хаджи Бекташ Вели, інформація про життя і діяльність якого має значною мірою легендарний характер. За деяким свідченнями, він особисто благословив створення корпусу яничарів, але це не підтверджується цілою низкою джерел, згідно зі свідченнями яких він вмер ще до створення яничарського війська. Попри це, в османських хроніках яничарський корпус інколи іменується корпусом бекташи, а його офіцери – ага бекташи.
- ²⁰ Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С. 36–37.
- ²¹ Петросян І.Е. К истории создания янычарского корпуса... – С. 193.
- ²² Про це див. докладніше: Срібняк І.В. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.): організація, структура, командний склад // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії НАН України, 2010. – Вип. 9 (у друці); *він же*. Кінні, артилерійські та спеціальні підрозділи корпусу капикулу в структурі османського війська // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Острог, 2010 (у друці); *він же*. Військо капикулу в Османській імперії: особливості формування, організаційна структура, номенклатура офіцерських посад // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Нац. ун-ту “Києво-Могилянська академія” і Київ. нац. лінгв. ун-ту / Гол. ред. І.В. Срібняк. – К., 2009–2010. – Вип. 4–5 (у друці).
- ²³ Ділянка землі різної площі залежно від її родючості (70–80 дьонюмів цілком придатної для орного землеробства, 100 – гіршої якості, 150 – такої, що непридатна для землеробства). Один

дньоном дорівнював 919,3 кв.м.

²⁴ У т.ч.: Кютах'я, Сарухан, Айдин, Худавендіг'яр, Болу, Ментеше, Анкара, Сахіб-Ага, Чангари, Хамід, Спарга, Ескішехір і Карасі (Баликесір). Див.: Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С. 34.

²⁵ У процесі вдосконалення військової організації турків-османів корпуси яя і мюселлем втрапили своє первісне значення і, починаючи з останньої чверті XIV ст., почали все частіше використовуватись як допоміжні війська, яким доручалося проведення дорожньо-ремонтних і транспортних робіт, охорона військових складів та зброярських майстерень, супровід вантажів військового призначення, будівництво фортець та судноверфей. Під час походів вояки цих корпусів перебували в авангарді армії та виконували всі саперні роботи. На кінець XV ст. кількість яя становила дві тисячі чоловік, а ще приблизно через сто років обидва корпуси були взагалі ліквідовані. – Авт.

²⁶ За іншими джерелами, Едірне стало столицею у 1362 р. (див.: Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С. 68).

²⁷ Азапи, азеби (від азерб. *азеб* – неодружений) – первісно вояки, які служили в морському та річковому флоті Османської імперії. У XV ст. так почали називати вояків зі складу залог прикордонних фортець. Третє значення цього слова – турецькі піхотні війська взагалі (див.: Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И. Рогова. – М., 1978. – С. 133).

²⁸ Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е. Петросян. – М., 1987. – С. 209.

²⁹ История Османского государства, общества и цивилизации... – С. 307–308.

³⁰ Записки янычара... – С. 46.

³¹ Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса... – С. 197.

³² Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С. 36.

³³ У першій фазі османської експансії на Балканах серед сіпагів Румелії значну частину становили християни. Як і сіпаги-мусульмани, вони брали участь у воєнних походах, виконували залогову службу, отримуючи за це землі в умовне володіння. Але для просування службовою драбиною вгору неодмінною умовою було прийняття ісламу (див.: Радушев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С. 108).

³⁴ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С. 70; див. також: Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв. Документы и материалы / Сост., пер. и коммент. А.С. Тверитиновой. – М., 1963. – С. 22.

³⁵ Земельні ділянки (тімари).

³⁶ Титули беїв акинджи були спадковими і переходили від батька до сина в османських родинах Міхалоглу, Евреносоглу, Турханоглу і Малкочоглу. Див.: История Османского государства, общества и цивилизации... – С. 306.

³⁷ Записки янычара... – С. 106.

³⁸ Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С. 32.

³⁹ История Османского государства, общества и цивилизации... – С. 307.

⁴⁰ Перші згадки про них датуються кінцем XV ст.

⁴¹ Загони делі були остаточно ліквідовані у 1829 р.

⁴² Радушев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С. 108–109; див. також: Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1971. – С. 138.

⁴³ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С. 72; див. також: Записки янычара... – С. 134.

⁴⁴ Одне з найбільш ганебних покарань на Сході. – Авт.

⁴⁵ Радушев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С. 110.

⁴⁶ Остаточно було захоплене турками у 1376 р.

⁴⁷ Населені пункти на азіатському боці Дарданелльської протоки, в яких збирались османські війська в очікуванні свого перевезення на Європейський континент.

⁴⁸ Докладніше про аджемі огланів див.: Срібняк І.В. Інститут аджемі огланів в Османській імперії: джерела комплектування, особливості вишколу, кількісний склад // Сіверянський літопис. – Чернівці, 2010 (у друці).

⁴⁹ История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – С. 314.

⁵⁰ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С. 121–122.

⁵¹ История Османского государства... – С. 316.

⁵² Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С. 121–122.